

УДК 94(477)

Микола Бармак

РОСІЙСЬКІ СУДОВІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Розглянуто питання судоустрою Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, включення їх в систему регіонального управління. Встановлено, що російська влада зіткнулася із необхідністю враховувати особливості краю та з проблемою комплектації персонального складу судових установ відданими владі чиновниками.

Ключові слова: судоустрій, губернія, дворяни, дворянське зібрання, повітовий суд.

Впровадження та функціонування владних структур Російської імперії на землях Правобережжя України впливало на зміни в діючій системі права. Введення російського законодавства мало свої особливості. Спочатку влада намагалася врахувати відмінності, які були у судочинстві приєднаних територій колишньої Речі Посполитої, провести кодифікацію існуючих правових норм, а коли в переважній більшості ці спроби закінчилися невдало, то їхню чинність імператорськими указами та законами Сенату скасовано і введено в дію «Звід законів Російської імперії». Значну роль у становленні російського права на Правобережжі України відіграло введення в офіційне діловодство російської мови.

Норми звичаєвого права на українських землях були досить досконаліми і настільки авторитетними, що їх практично неможливо було витіснити з системи діючого права. Ця обставина змусила законодавців держав, до складу яких входили українські землі в різні історичні періоди, санкціонувати їх і визнати джерелом права. Використовували норми звичаєвого права при здійсненні правосуддя і судові органи, створювані на правобережних українських землях після входження їх у склад Російської імперії, про що свідчать архівні матеріали XVIII – першої половини XIX ст. Особливо активно судочинці використовували звичаєве право при вирішенні суперечок у совісному суді. Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. в умовах одночасного існування російської і польської системи судоустрою та одночасного застосування звичаєвого права, правових норм Литовських статутів, російського законодавства при здійсненні правосуддя виникали постійні суперечності.

Впродовж кількох десятиліть, після приєднання до Російської держави земель колишньої Речі Посполитої, тут продовжували діяти також і джерела права польсько-литовського походження, серед яких були сеймові постанови, конституції, князівські і королівські привілеї, грамоти, а також окремі їх збірники і статuti. В основному зберігалася чинність тих нормативно-правових актів, які закріплювали виключні права шляхти, регламентували діяльність її станових установ, визначали засади функціонування міського самоуправління.

З часом джерела місцевого права поступово витіснялися на другорядне місце, аж поки їхня чинність не була скасована указами імператора. Норми звичаєвого права втратили своє колишнє значення і лише інколи в повітових та совісних судах враховувалися при вирішенні окремих сторін сімейно-шлюбних відносин. На Правобережжі України Литовський статут зберігав силу до 1840 р., а збірники магдебурзького права – до 1835 р., до середини XIX ст. основним джерелом права тут стало російське законодавство [31, арк. 16–18].

«Установлення для управління губерніями», визначивши нову структуру судоустрою, чітко визначило кількісний склад судових інстанцій і порядок призначення осіб на посади у судах. Повітовий суд складався із повітового судді та двох засідателів, які вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. Правосуддя у губернському суді здійснювали два голови, кожен із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих Сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії.

Міський магістрат обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і чотири ратмани (виборні особи міських магістратів) [7]. Сирітський суд, який створювався при кожному міському магістраті «для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт», діяв у складі міського голови, двох членів міського магістрату і міського старости. Міський голова обирався міщанами терміном на три роки шляхом балотування, староста вибирався аналогічним чином, терміном на один рік.

До складу губернського магістрату входили два голови і шість засідателів. Голови призначалися Сенатом, згідно з поданням губернського правління. Засідателі вибиралися

мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів при умові відсутності у них очевидних негативних рис та вад, мав затвердити губернатор.

«Розправний» суддя, який призначався губернським правлінням із чиновників, і вісім засідателів, яких обирали селяни із різних прошарків – дворян, вчених, чиновників, різночинців чи поселян при умові, що «за ними нема явних вад», утворювали нижню розправу. «Розправного» суддю та засідателів на посадах затверджував губернатор. Повний склад верхньої «розправи» нараховував двох голів і десятих засідателів. Порядок обіймання цих посад був таким же, як і для членів нижньої «розправи».

Судочинство у палаті кримінального і палаті цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Усі вони призначалися Сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

«Совісний» суд складався із судді, який призначався губернатором, та шести засідателів, які обиралися від кожного стану. Претендентів на посаду «совісного» судді пропонував кожен судовий орган відповідної губернії та представляв на затвердження губернатору. Можливість зайняти пост «совісного» судді мала та особа, яку характеризували як «...здібну, совісну, розсудливу, справедливу і безвадну людину». Засідателі обиралися на трирічний термін і могли брати участь у вирішенні справ представників тих станів, до яких належали самі. Вони мали бути людьми «доброчесними, знаючими закони і мати освіту» [15, с. 63, 396].

«Установлення про управління губерніями» окреслювало порядок призначення на посади у створювані судові інституції. Зокрема, призначення на посади голів палат та голів верхнього земського суду здійснював безпосередньо імператор. Пропозиції щодо кандидатур на розгляд імператору вносив Сенат, подаючи одночасно представлення на двох претендентів. Кожних три роки дворянство губернії чи повітів обирало засідателів верхнього і нижнього земських судів, дворянських засідателів «совісного суду», голів повітових суддів, засідателів повітового суду і земських справників. Кандидатури осіб, обраних на ці посади, мав затвердити губернатор. У тих повітах, де дворянських маєтків не було, або було мало, земський справник призначався губернським правлінням із числа чиновників верхньої розправи, за рекомендацією трьох поважних людей [15, с.72]. Чиновники та канцелярські службовці всіх судів призначалися відповідними адміністративними установами та державними органами влади.

У процесі впровадження російської системи у правобережних губерніях виникла проблема комплектації персонального складу судових установ та забезпечення і надалі їх кваліфікованими, відданими Російській імперії, кадрами [30].

У перші десятиліття, після входження територій колишньої Речі Посполитої до складу Російської імперії персональний склад судів Правобережжя формувався переважно за рахунок місцевого шляхетства, надто якщо мова йшла про виборні посади в судових інстанціях усіх рівнів. Однак центральний уряд зіткнувся з низкою проблем, які були аналогічні тим, що виникли в російських губерніях, так і такими, які залежали від особливостей цього регіону.

Польське шляхетство, як і російське помісне дворянство досить зневажливо ставилося до служби на виборних посадах у судах. Державна служба (цивільна меншою мірою, військова більшою) в матеріальному відношенні була привабливішою. Вона відкривала широкі перспективи для кар'єрного зростання, отримання винагород за службу, «приємність» міського життя. Родовиті дворяни, заможні та освічені, ігноруючи службу в судових органах взагалі, не прагнули також зайняти і виборні посади у судовому відомстві. Вони вважали за краще працювати в установах міністерства фінансів і державних маєтностей. Випускники середніх або вищих навчальних закладів надавали перевагу службі в столицях у різних міністерствах та відомствах. Такий стан був характерний для губерній всієї Російської імперії, про що красномовно свідчать численні мемуари сучасників тієї епохи [2].

Дворяни середнього та й низького достатку вважали принизливим віддавати своїх дітей на службу в повітові «присутствені» місця, бо платня там була мізерною. Інколи їх лише формально зараховували туди для отримання чину колезького реєстратора. У більшості ж випадків діти помісних дворян проживали в маєтках і «били байдики».

Вже у першій половині XIX ст. в українських губерніях Правобережжя в судових органах як повітового, так і губернського рівня, посади часто обіймали представники збіднілих дворянських російських родів, малоземельні або зовсім безземельні, нерідко малоосвічені, які підкорялися начальству і піклувалися більше про те, як «прохарчувати» свою сім'ю, ніж про служіння малозрозумілій для них справі правосуддя. У деяких судових органах посади обіймали особи недворянського походження, які, одружившись на шляхетських дочках, отримували в придане виборчий ценз, або ж, купивши землю з селянами, автоматично набули права брати участь у дворянських виборах.

Для зміни ситуації, що склалася, уряд у 1831 р. підвищив майновий ценз. Щоб зайняти виборну посаду, необхідно було мати не менше 100 душ кріпаків. У той же час цей документ не відмінив безпосередньої участі всіх дворян у голосуванні. Більше того, участь у виборах оголошувалася «їх прямим обов'язком», від якого звільнялися лише особи, які досягли 60 років. Якщо дворянин не з'явився на вибори з якої-небудь причини, то він представляв письмове пояснення («відклик»).

Дворянське зібрання складало списки осіб, які не взяли участі у виборах, і отримувало від них пояснення причин своєї відсутності. Після цього воно вирішувало чи з поважних причин дворянин був відсутнім на виборах. Якщо дворянське зібрання вважало пояснення недостатніми, то воно на загальних зборах могло зробити дворянину зауваження, або ж накласти штраф у розмірі від 25 – до 250 крб. на користь дворянської казни. У крайньому випадку порушника виключали на певний час із дворянського зібрання [18].

Однак заходи, передбачені указом 1831 р., не досягли бажаних результатів. Заможні дворяни знаходили чимало можливостей не брати участі у виборах, як активної, так і пасивної, тим самим уникаючи і свого обрання на посади голів та засідателів у судові органи. На час проведення голосувань вони виїжджали зі своїх маєтків за межі губернії – у столиці або за кордон. Дехто волів за краще заплатити штраф або зовсім бути позбавленим права брати участь у виборах [25, с. 497]. Губернатори практично всіх губерній імперії продовжували скаржитися у центральні органи влади на ухилення дворян від виборів.

Указ 1843 р. зобов'язував дворянство «найсуворіше дотримуватися положень указу 1831 року» [23]. Та й це не вирішило проблеми. «Великопомісні» з'їжджалися на «балотування», – писав А. Градовський, – але результатом виборів була роздача посад найбіднішим дворянам, які шукали засобів для існування» [6, с.55–56]. Відтак настання правосуддя перебувало у руках осіб, які були мало зацікавлені у ньому, або, що було ще гіршим, байдужі щодо дотримання законності і покарання винних у вчиненні правопорушень, а особисті якості суддів та засідателів не відповідали тим вимогам, які висувалися державою.

Інша проблема полягала у протистоянні російської влади та місцевої шляхти при заповненні вакантних посад у судових органах шляхом виборів. Вищі урядовці Російської держави як в центрі, так і на місцях, проводячи імперську політику, прагнули будь-що обмежити впливи місцевої шляхти на суспільно-політичне та економічне життя Правобережжя України. Для участі колишньої шляхти Речі Посполитої у роботі органів правосуддя Російської імперії створювалося ряд перешкод: необхідність документального доведення своєї шляхетності й отримання російського дворянства, необхідність вивчення російської мови і основ російського права тощо [30].

І все ж наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. посади суддів і засідателів повітових та й губернських судів Правобережжя, зазвичай обіймали обрані представники місцевої шляхти. Прагнення провести на посади «своїх» людей спричиняли суперечності та боротьбу між дворянськими групами. Але, хоча, з одного боку, шляхта й хотіла зберегти свій вплив у судових органах, з іншого – освічених і кваліфікованих осіб, бажаних зайняти непрестижні виборні посади з мізерною платнею, майже не було. У переважній більшості у судах виборні місця займали особи, мало підготовлені до виконання обов'язків здійснення правосуддя та інших, які входили до їхньої компетенції. У джерелах можна знайти інформацію такого роду: «... суддя людина стара, років під 60, так йому працювати, як працює молода людина, не личить, ... людина він добра і сумирна, лише має дві слабкості: жажливо боїться білих подушок і грому» [28, с.11].

Російські вищі чиновники досить упереджено ставилися до ухвал судових інституцій, у яких засідали обрані представники місцевої шляхти, навіть, якщо їх кандидатури були схвалені і затверджені губернатором, адже завжди була можливість прийняття ними рішень, які не влаштовували б російську владу і суперечили б її політиці в регіоні [32]. У той же час російські посадовці у губерніях вміло використовували незгоди серед угруповань шляхти для різних маніпуляцій. Усі судові установи губернії були під пильним наглядом губернаторів, які намагалися через урядові розпорядження якнайшвидше і якнайповніше підпорядкувати їх російській владі.

Центральна російська влада намагалася вивести суди з-під впливу шляхти, різними способами добиваючись, щоб чільні посади зайняли слухняні і віддані російському імператору кандидати. Іменний указ Миколи I від 27 травня 1836 р. [20], оголошений Міністерством юстиції, звертав увагу генерал-губернатора і губернаторів західних губерній на необхідність призначення представника російської влади на посаду засідателя в палати кримінального і цивільного судів та затвердження кандидатур інших двох, що вибиралися дворянством.

Виборність суддів була довгий час основним принципом формування кадрового складу нижчих та середніх судових інстанцій. Але поступово у губерніях Правобережної України, для зменшення впливу місцевого дворянства, вживалися заходи щодо заміщення колишніх виборних посад у судах особами, призначеними російськими посадовцями чи органами влади. Генерал-

губернатор Д. Бібіков вніс на розгляд імператора пропозицію допускати на виборні посади від дворянства лише тих осіб, які мали певний стаж військової або державної служби [22]. Ініціативу генерал-губернатора підтримали посадовці із комітету у справах західних губерній, а 15 квітня 1840 р. Микола I ввів нове положення для повітових судів. Спочатку тимчасове, а пізніше це розпорядження поновлювалося перед кожними новими виборами [21]. Відтепер вакантні посади суддів і засідателів, які ще нещодавно займали обрані місцевим дворянством особи, заповнювалися вихідцями із відставних російських офіцерів [12, с. 638]. Вони, як описував сучасник, «посунули» на заклик генерал-губернатора у правобережні губернії, сподіваючись на легку поживу [10, с.431]. Відбір їх на посади повністю залежав від головного начальника краю.

Деякі засідателі з державних селян не вміли навіть поставити підпис на паперах [3, с.38]. У більшості випадків замість того, щоб брати участь у судовому процесі, вони були сторожами чи опалювачами. Посаду засідателя, на яку до цього часу обирали селяни свого представника, за нормами указу від 4 грудня 1840 р. в усіх західних губерніях імперії могла зайняти лише особа, призначена із числа державних чиновників [1, с.519].

Однією з найбільших проблем судової системи Російської імперії була нестача кваліфікованих юристів, які б могли зайняти якщо не посади всіх голів судів, то хоча б судових органів губернського рівня. В ідеалі чільні посадовці судових інстанцій, які функціонували у правобережних українських губерніях, повинні були знати не тільки російське судочинство, але й особливості місцевого судочинства за нормами місцевого права, хоча б за Литовським статутом, магдебурзьким правом та Польськими конституціями, які тривалий час були чинними в цьому регіоні Російської імперії. Насправді російські урядовці констатували абсолютну правову неграмотність та некомпетентність тих людей, у чиїх руках було правосуддя.

На посаду голів палат кримінального чи цивільного суду особи призначалися на тривалий час. Більшість із них погано знала навіть основи російського законодавства взагалі, а норми місцевого права і поготів. Тривалість перебування на посаді такого чиновника не позначалося позитивно на роботі судових палат.

Штат чиновників і канцелярських службовців повітових та губернських судових інстанцій, палат кримінального і цивільного судів також не міг забезпечити справжнього правосуддя.

Часто суди очолювали малодосвідчені в судочинстві чиновники, які надавали перевагу підлеглим, подібним до себе. Вони з підозрою і настороженістю ставилися до осіб, які закінчили лише курс гімназії і не змогли влаштуватися на службу в органи інших відомств. Майже всі сучасники в спогадах відзначали, що «в ті часи освічений зустрічав більше ускладнень по службі, ніж неосвічений. Вчених вважали невігідними на службі, тому що вони можуть мудрувати і не виконувати без роздумів начальницьких наказів» [12, с. 642]. З іншого боку, робота в судових канцеляріях не вимагала всебічної освіти і яких-небудь наукових знань, бо вони не мали ніякого практичного застосування. Найбільш бажаними рисами хорошого службовця для судової установи вважалися «сліпа покора, акуратність, беззаперечне виконання наказів, відсутність будь-якої самостійної думки... добрий писарський почерк, та уміння догодити, і кому слід підслужити» [4, с.25].

На службу в органи судового відомства йшли в основному молоді малограмотні особи, діти духовенства або чиновників, які закінчили або не повністю пройшли курс в середніх або початкових навчальних закладах. Були серед них і такі, які ніколи і ніде не навчалися й уміли лише абияк читати і писати, про що підтверджують роботи дослідників [14, с. 259–269]. Працівниками судів були навіть чиновники, вигнані із служби з інших відомств за різні посадові злочини.

Сучасна російська дослідниця О. Морякова дійшла висновку, що майже половина службовців судових палат не мала освіти, а більше 2/3 чиновників вищих судових установ були вихідцями з непривілейованих станів [14, с.99–100]. Справи вирішувалися повільно, в діловодстві панувало безладдя, процвітало хабарництво. У судах процвітала бюрократія, коли навіть незначні справи розросталися в цілі томи. Ці та інші умови робили цілком природним те, що діяльність судів по суті своїй була незадовільною.

Судді і засідателі переважно жили в своїх маєтках і, якщо не було засідань, приїжджали у місто для підпису підготовлених канцелярією суду журналів і паперів. Більшість із них стояла на позиціях: «прийти в суд до готового, а якщо не прийдемо, і то не біда, справі від цього гірше не буде» [28, с.15–16]. В судах перших двох інстанцій засідали переважно особи, вибрані від станів, а у провадженні і вирішенні справ велику роль відігравали канцелярії. Це в свою чергу зменшувало авторитет суддів. Через відсутність юридичних знань голови палат кримінального та цивільного судів також значною мірою залежали від канцелярій. Тому не дивно, що у судовій системі головною фігурою був не суддя, від якого залежало винесення справедливого вироку чи ухвали, а секретар суду, який знав діловодство та основи законодавства, готував необхідні папери до слухань, вів записи під час судових засідань, оформляв документи при вирішенні справи.

Більшість із судів та засідателів вважали, що «секретар на те і поставлений, щоб все було оброблено, приготовлено... довідка, резолюція, журнал, вихідні – все як слід, а вони – знай лише підписуй своє прізвище.... де ж судді знати секретарське... суддя дворянин, людина з ім'ям, де йому ритися у всіх цих паперах» [28, с.21].

У судах «не було законознавців, а ще менш правознавців серед виборних суддів, оскільки спеціальне знання законів було насправді обов'язком не суддів, а лише секретарів. Найактивніша частина судової процедури, тобто застосування відповідного закону до даного судового казусу, залишалася фактично і цілком у руках канцелярій, а суддям випадала лише пасивна роль – підписувати доповіді досвідчених секретарів» [29, с.25-26]. Секретарі фактично виконували майже всю роботу по судовому процесу, судді ж вважали за краще не втручатися у справи і закривали очі на більшість негативних явищ, які були в судах [9, с.172].

Нестача кваліфікованих та освічених працівників для судових установ була актуальною не тільки у українських губерніях, але й у всій Російській імперії. Відсутність кваліфікованих юристів-практиків породжувала і пояснювала багато із існуючих недоліків у судочинстві. У 1828 р., коли була зроблена вже більша частина роботи Другого відділу імперської канцелярії із систематизації законодавства і складання Повного зібрання законів, ідеолог реформ першої чверті ХІХ ст. М. Сперанський вказав на необхідність підготовки та навчання майбутніх суддів та законознавців. Російські університети не могли ще задовольнити цієї потреби, оскільки в них приділялося більше уваги викладанню римського, а не російського права, яке було ще недостатньо розроблене [8, с.166–167].

Покращити роботу судів, зробити її ефективною центральний уряд намагався за рахунок законодавчого регулювання правового статусу працівників судових органів і не тільки українських губерній, але й в усій Російській імперії [19].

На час перебування на посаді судді присвоювався чин дев'ятого класу, якщо його власний чин не був вищим. Класні чини присвоювалися засідателям у судах, проте не всім, а лише деяким категоріям. Наприклад, засідателям нижньої «розправи» чин не присвоювався, але їх вшановували «першими в поселеннях своїх між рівними».

Окреме розпорядження Сенату від 29 серпня 1798 р. [16] надало право користуватися відпустками від виконання своїх обов'язків головам і радникам головних судів Подільської і Волинської губерній. Вже наступним сенатським розпорядженням від 19 квітня 1799 р. [17] наголошувалося на необхідності під час таких відпусток залишати для розгляду справ у губерніях по одному голові, раднику і засідателю.

Міністерством юстиції були розроблені спеціальні «Правила про порядок звільнення урядовців судового відомства з посад», затверджені загальними зборами Державної Ради 20 травня 1829 р. За доповіддю Сенату, владою імператора повинні були звільнятися з посади тільки ті урядовці, які і призначалися на посади імператором, або ті, яким при відставці надавалося підвищення в чині, або інша нагорода. Решта урядовців звільнялася тими органами, які їх призначали (губернатори, урядуючий Сенат) [8, с.167]. Цей порядок врегулював колишню неузгодженість у питаннях про звільнення, яка була в указі 1762 р., згідно з яким всі служиві дворяни могли бути звільнені шляхом високої конфірмації) і в «Установленні для управління губерніями», яке надавало Сенату право звільняти всіх чиновників, яких він призначив на посади.

Незважаючи на те, що центральна влада чимало сподівань поклала на судову систему, вона мало дбала про матеріальне забезпечення осіб, які служили у цій системі. На початку ХІХ в. умови матеріального життя основної маси чиновництва, за винятком вищої його групи, були вкрай важкими. Але навіть у порівнянні з іншими відомствами утримання для чиновників і канцелярських службовців установ, підвідомчих міністерству юстиції, було надзвичайно мале. Так, столоначальники судових палат отримували платню від 8 – до 12 крб. на місяць, канцелярські службовці – від 3 до 5 крб. [13, с.74]. Повітовий суддя у 1842 р. одержував всього 100 крб. сріблом на місяць, тоді як повітовий скарбник – 210 крб. Становище чиновників нижчого рангу було ще важчим. Наприклад, «заслужені копіїсти» повітових судів мали платню 40 крб. на рік, тобто 3 крб. 30 коп. у місяць, писарі одержували ще менше – іноді 75 коп. у місяць [24, с.60], у той час як місячний запас дров коштував 2 крб., 30 фунтів яловичини (місячна норма на одну людину) – 1 крб. 35 коп., витрати на щоденний одяг і взуття оцінювалися в 3 крб. [9, с.84]. Навіть якщо не урахувати витрат на квартиру, прогудувати сім'ю при платні в 3 крб. 30 коп. на місяць було неможливо, тим паче, що сім'ї у той час складалися з 10 і більше осіб. У деяких судових палатах при розподілі загальних канцелярських сум на кожного канцелярського чиновника припадало нерідко менше одного рубля на місяць [13, с.75]. Часто у формулярних списках у графі «платня» зустрічалося замість суми формулювання «за працею». Це означало, що частина службовців твердо визначеної законодавством платні не мала, а отримувала інколи якусь незначну

винагороду за певну кількість написаних паперів, або від прохачів [26 с. 51–61]. Більшість із них буквально вела боротьбу за існування.

Практично всі судові чини, не отримуючи достатнього утримання, що забезпечувало б їхні основні життєві потреби, вдавалися до хабарництва і здирства, які стали звичним явищем. Вони були невід'ємною частиною усєї системи місцевого управління, тому не брати їх було чимось екстраординарним.

Щоб звести кінці з кінцями і отримати додаткові засоби для існування, службовці судових установ будь-яку свою послугу робили платною. У спогадах Ф. Лучинського є розповідь про засідателя київського повітового суду, який «вимагав і отримував за свої підписи винагороду від прохачів у розмірі 1–3 крб. сріблом» [12, с. 638].

Інший сучасник тієї епохи писав про те, що «хабарі в Росії лютують епідемічно, спорадично і енергетично. Цією виразкою заражені всі до останнього сторожа і сільського писаря» [5, с.23]. Для одних вони були засобом збільшення достатку, а для інших – засобом до існування, без якого обійтися було неможливо. Сама система робила людину злодієм і вимагачем.

Хабарництво розрослося до колосальних розмірів. Від розміру даного чиновнику хабара залежав результат вирішення справи у судових інстанціях нижчого рівня. Правда, деякі приношення не можна було назвати хабарами в звичному значенні цього слова. Це були своєрідні милостині і подачки багатих покровителів, а інші – своєрідною платою за виконання певних дій чи послуг, які, втім, не були правопорушеннями чи злочинами і ні в чому не суперечили прямим службовим обов'язкам чиновника чи канцелярського службовця. Відомий епізод, що відбувся в Київській губернії, коли генерал-губернатор О. Безак (1865–1869 рр.) велів наздогнати чиновника, що не взяв у нього 3 крб. за засвідчену довіреність, і «запхати за комір гроші», оскільки генерал-губернатор не «любив комедії» [11, с.523]. Щоправда, у джерелах можна зустріти і відомості про осіб, які взагалі ніколи не брали хабар, але їх було дуже мало.

Нормативно-правові акти кінця XVIII – першої половини XIX ст., встановлюючи структуру судових органів, визначили також основні засади формування їх кадрового апарату та його кількісний склад. У процесі впровадження російської системи судоустрою у правобережних губерніях виникло чимало проблем у комплектації персонального складу судових установ та забезпечення їх надалі кваліфікованими, відданими Російській імперії кадрами. Ці труднощі були викликані, як одночасним існуванням двох судових систем, особливостями соціальної структури населення Правобережжя України, так і обставинами, характерними для усєї Російської імперії.

Список використаних джерел

- Архипова Т. Комитет западных губерний. 1831–1848 г. / Т.Г.Архипова // Труды Московского государственного историко-архивного института. М., 1970. – Т. 28.
- Аскоченский В. Дневник / В. И. Аскоченский // Исторический вестник. – 1882. – Т. 7. – № 1–3; т. 8. – № 4–6; т. 9. – № 7–9; Шестаков И. Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания / И. А. Шестаков. – М., 2006. – 784 с.
- Блинов И. Отношения Сената к местным учреждениям в XIX веке / И. А. Блинов // История Правительствующего сената за двести лет. 1711–1911. – Т. 3. – СПб., 1911. – 740 с.
- Бунаков Н. Моя жизнь в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной (1837–1905) / Н. Ф. Бунаков. – СПб., 1909. – 364 с.
- Вигель Ф. «Записки» (под редакцией С. Я. Штрайха) / Ф. Ф. Вигель. – М., 2000. – 452 с.
- Градовский А. Д. Система местного управления на Западе Европы и России / А. Д. Градовский. – СПб., 1878. – 221 с.
- Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 217.
- Ефремова Н. Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Н. Ефремова. – М.: Наука, 1993. – 340 с.
- Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. Зайончковский. – М., 1978. – 418 с.
- Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. – 1901. – Кн. 11. – 86 с.
- Колмаков М. Старый суд. Очерки и воспоминания / М. Н. Колмаков // Русская старина. – 1886. – Т. 52. – № 12. – 642 с.
- Лучинский Ф. Провинциальные нравы за последние полвека. Воспоминания / Ф. Лучинский // Русская старина. – 1897. – Т. 91. – Кн. № 9. – 232 с.
- Министерство юстиции за 100 лет (1802–1902). Исторический очерк. – СПб, 1902. – 410 с.
- Морякова О. Система местного управления России при Николае I / О. Морякова. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1998. – 268 с.
- Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14392. – Ст. 63, 396.
- Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18643. – 582 с.
- Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18941. – 680 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. – Т. VI. – № 4949. – 596 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. – Т. X. – № 8185. – 498 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. – Т. XI. – № 9226. – 520 с.
- Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 72, спр. 444, арк. 2.
- ПСЗ-2. – Т. XX. – № 18860.
- Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1284, оп. 19, д. 16; ф. 1263, оп. 1, д. 1112, 1169; ф. 1281, оп. 2, д. 59, 149; оп. 3, д. 42, 53, 57; оп. 1, д. 51.
- РГИА, ф. 1381, оп. 2, д. 1132, л. 60 зв., 61.
- Романович-Славатинский А. Дворянство в России от

начала XVIII века до отмены крепостного права. Свод материала для исторического исследования / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Тип. МВД, 1870. – 208 с. 26. РГИА, ф. 1380, оп. 1, д. 95, л. 54–67. 27. Харитонов А. Из воспоминаний А. А. Харитонova (1824–1854) / А. А. Харитонов. – СПб., 1894. – 172 с. 28. Селиванов И. В. Провинциальные воспоминания: Из записок чудака / Собр. и в порядок привел И. Селиванов. [Ч. 1]. / И. В. Селиванов. – Москва, 1857. – 162 с. 29. Фукс В. Суд и полиция / В. Фукс. – М., 1889. – Т. 2. – 368 с. 30. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7354, арк. 16–18. 31. Там само, спр. 10411 а, арк. 62 зв.

Николай Бармак

**РОССИЙСКИЕ СУДЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ
УКРАИНСКОЙ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.**

Рассмотрены вопросы судоустройства Киевской, Волынской и Подольской губерний Российской империи, включение их в систему регионального управления. Установлено, что российские власти столкнулись с необходимостью учитывать особенности края, с проблемой комплектации персонального состава судебных органов преданными власти чиновниками.

Ключевые слова: судоустройство, губерния, дворяне, дворянское собрание, уездный суд.

Mykola Barmak

**RUSSIAN JUDICIAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN LAND MANAGEMENT RIGHT-
BANK UKRAINE LATE XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURY**

The question of judicial Kyiv, Volyn and Podolsk provinces of the empire, their inclusion in the regional administration. Found that the Russian authorities are faced with the need to take into account the peculiarities of the region and the challenge of picking the membership of the judiciary loyal government officials.

Key words: judiciary, province, nobles, nobility assembly, County Court.

УДК 94(477) «1796/1914»:351

Василь Желізняк

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ВОЛИНІ:
УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ**

У публікації проаналізовано процес формування та вдосконалення російської національної політики. Досліджено місце та роль місцевої адміністрації на чолі із губернатором у реалізації національної політики у Волинській губернії.

Ключові слова: національна політика, ідеологія, губернатор, Російська імперія, Волинь.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія офіційно не здійснювала і не мала національної політики чи національної доктрини, хоча російський історик А. Міллер зауважував, що бажання до збереження і навіть розширення імперії могло поєднуватися із націоналізмом, тобто розглядатися як таке, що відповідало інтересам росіян [9, с. 35]. Із цим твердженням важко не погодитися, адже прихід нової влади на Волині розпочався з «адміністративної русифікації», яка передбачала приїзд російських чиновників найвищого рангу і зростанням кількості росіян в краї, які мали привілейоване становище. Саме державні службовці, які мали дворянське походження і володіли російською мовою, за підтримки війська, розпочинали впровадження національної політики на Правобережній Україні. Проте за умов відсутності єдиного документу, що визначав національну політику, її реалізація залежала цілком і повністю від губернатора. На її впровадження також впливали умови входження історичного регіону до складу імперії та статус, що надавався йому на цей час, який з часом влада, зазвичай, змінювала на більш вигідний їй. Таким чином, на прикладі дослідження окремої адміністративно-територіальної одиниці можна продемонструвати особливості формування та вдосконалення російської національної політики.

Проблемами формування взаємин між народами, які входили до Російської імперії та питаннями впливу на них політики царської влади є у полі наукових інтересів багатьох вчених. Досить важливими є поява саме неупереджених досліджень, таких, як робота О. Міллера. Автор на основі аналізу комплексу нових архівних матеріалів з Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву висвітлює процес прийняття царською владою рішень щодо українського національного руху. Вагомий внесок у дослідження національних проблем Волинської губернії зробив М. Бармак. У своїй монографії автор детально висвітлює процес заселення, господарське та культурне життя, причини та напрямки міграційних потоків серед